

Un episodi rellevant de la història de l'humor gràfic català: la Col·lecció Agell del Museu Nacional d'Art de Catalunya (Barcelona)

ADELA LABORDA

Museu Nacional d'Art de Catalunya

FRANCESC M. QUÍLEZ I CORELLA

Museu Nacional d'Art de Catalunya

1. Introducció

El periodista, empresari i col·leccionista Miquel Agell Nadal (Granollers, 1892 -Barcelona, 1949) va adquirir més de setze mil obres que enriqueixen amb noms cabdals de la història del dibuix català el fons del darrer terç del segle XIX i primer del XX que conserva el Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Desconeixem les circumstàncies que van posar en mans de Miquel Agell tal volum d'obra gràfica. Adquirit l'any 1963, està format sobretot pels originals que es van reproduir en dues de les revistes satíriques catalanes més longeves i populars de tots els temps: *La Campana de Gràcia* (1870-1934) i *L'Esquella de la Torratxa* (1872-1938), i els seus respectius almanacs (figura 1).

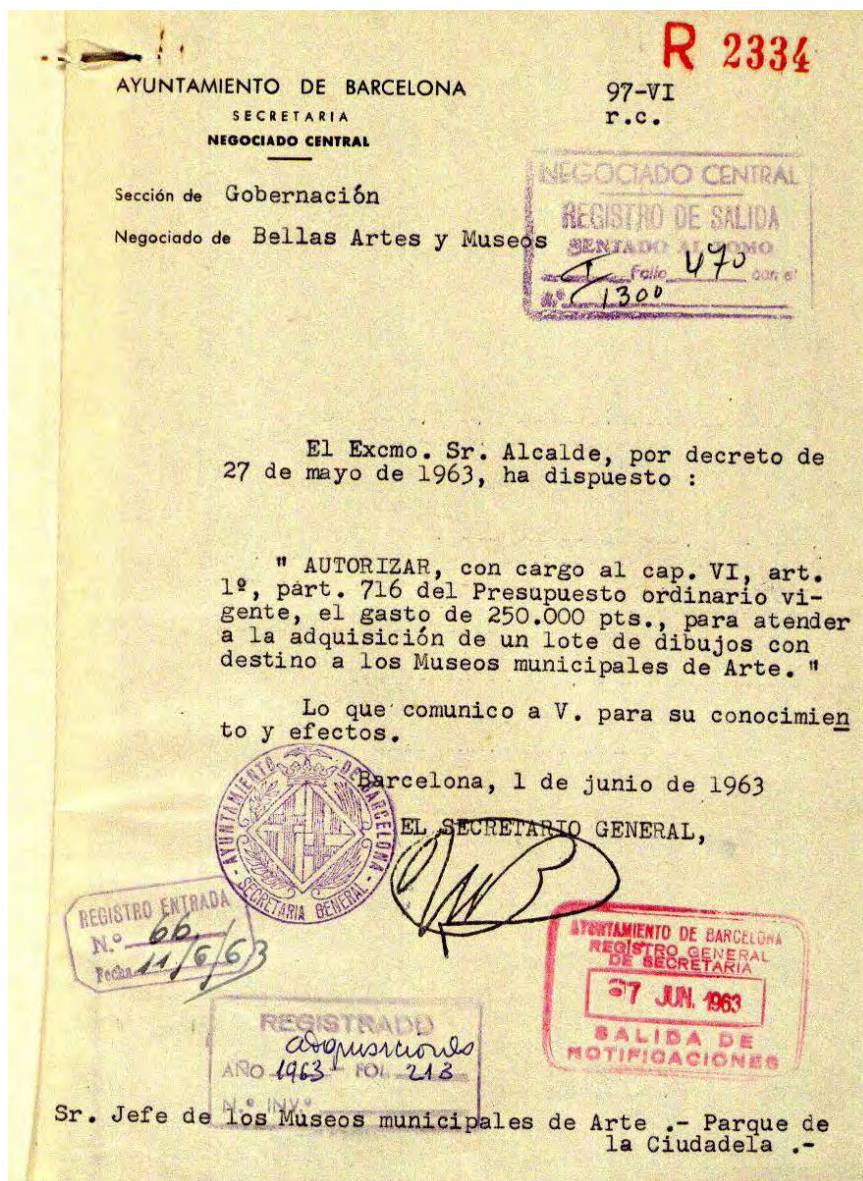

FIGURA 1. Document de l'adquisició de la Col·lecció Agell, 27-5-1963. Arxiu Nacional de Catalunya (ANCI-715-T-3943, imatge 2/4).

Mentre que *La Campana de Gràcia* va tenir un caràcter fonamentalment polític, *L'Esquella de la Torratxa* va abastar, a més, els aspectes socials i culturals dels anys que va sortir a la llum. Tant és així que Domènec Guansé, en indagar sobre «El secret de L'Esquella», conclouïa:

El que l'ha animada, el que l'ha feta viure durant tants anys, és que aviat, potser inconscientment, va esdevenir una encarnació de l'esperit barceloní, de la tradició barcelonina [...] cap [setmanari] no s'ha fet ressò d'una manera tan continuada, dels sentiments i de la manera de pensar del ciutadà mitjà de Barcelona [...].¹

El primer editor d'ambdues publicacions va ser Innocenci López Bernagossi (Girona, 1829-1895), propietari de la Llibreria Espanyola situada a la rambla del Mig, als baixos de l'Hotel Oriente. Llibreria i editorial al mateix temps, era un lloc molt petit i cèntric de reunió d'artistes, escriptors, polítics, actors, cantants, etc., locals o de pas per la ciutat, amb el qual va obtenir notables èxits comercials.²

López Bernagossi va transmetre tant a *La Campana de Gràcia* com a *L'Esquella de la Torratxa* la seva ideologia republicana i tendència anticlerical, el mateix que va fer el seu fill i successor, Antoni López Benturas (Barcelona, 1861-1931).

Gran amic i editor de Santiago Rusiñol —qui, a més de ser contertulià habitual de la llibreria, va publicar a *L'Esquella* prop de nou-cents articles amb el pseudònim de Xirau—,³ el cert és que López Benturas va morir totalment arruïnat. Ho indica, entre altres testimonis, el seu fill Antoni López Llausàs (Barcelona, 1888 – Buenos Aires, 1979), qui es va ocupar del negoci familiar fins que, enfrontat amb el pare, es va establir pel seu compte.⁴ Més endavant,

* Dediquem aquest text a la família Agell, per la gran amabilitat amb què ha atès les nostres consultes.

1 Guansé, 1938: 3. L'escriptor ja havia reflexionat un any abans sobre «el secret» de la revista Begur, 1937: 1.

2 Fins i tot hi va entrar la divina Sarah Bernhardt, l'any 1882. Millà, 1956: 31.

3 Apareguts entre el 21 de juny de 1907 i el 24 de juny de 1925, Cadena, 1991: 93-101.

4 Josep Pla va publicar els records d'Antoni López Llausàs sobre els anys que va viure a Barcelona en vuit lliuraments setmanals apareguts a *Destino* entre el 10 d'agost i el 28 de setembre de 1978, vegeu: Pla, 1978a: 6-7; Pla, 1978b: 8-9; Pla, 1978c: 6-7; Pla, 1978d: 6-7; Pla, 1978e: 6-7; Pla, 1978f: 8-9; Pla, 1978g: 14-15; Pla, 1978h: 12-13. En aquestes evocacions López situa els orígens de la ruïna del seu pare a començaments de la Primera Guerra Mundial. També esmenta: «El carácter absorbente y autoritario de mi padre hacía difícil que mi actuación diera como fruto el que los semanarios aparecieran con características distintas de las tradicionales impuestas por el abuelo y mi padre», vegeu: Pla, 1978b: 8. Això no va impedir, però, que Antoni López Llausàs assenyalés un extrem sobre el seu progenitor que ha estat reconegut tant en el seu temps com per la historiografia actual: «Fue en el campo de la prensa y de la edición uno de los que más han hecho por Cataluña» Porcel, 1970: 42. Pel que fa a la data en què López fill es va apartar de la llibreria i l'editorial, caldrà situar-la després de l'aparició, l'1 de març de 1912, del número 1.731 de *L'Esquella de la Torratxa*, dedicat a la mandra i il·lustrat per Feliu Elias, dit Apa, del qual Antoni López Llausàs diu que se'n va encarregar

en veure que l'allunyament entre tots dos era definitiu, va pensar a instal·lar una llibreria «moderna»:⁵ la Llibreria Catalònia, inaugurada el maig de 1924 a la plaça de Catalunya.⁶

2. Entorn de la venda de la Llibreria Espanyola i l'editorial López

Sembla poc plausible, doncs, que Miquel Agell adquirís la seva esplèndida col·lecció de dibuixos a Antoni López Llausàs. I és que l'hereu d'Antoni López Benturas no va ser — com de vegades s'ha dit — el seu fill gran, Antoni, sinó el petit, Rafael.

Ho refereix l'obituari aparegut a *La Nostra Revista*, publicada a Mèxic, DF, sota la direcció i gerència d'Avel·lí Artís Gener, dit Tísner, el qual convé recordar que va ser protagonista destacat del redreçament de *L'Esquella de la Torratxa* durant la Guerra Civil, juntament amb Pere Calders.⁷

Per part seva, Josep Maria Cadena precisa que, davant el declivi dels afers empresarials de López Benturas, Rafael López Llausàs va ser l'artífex de la venda de *La Campana de Gràcia* a un grup de dirigents d'Esquerra Republicana de Catalunya,⁸ així com del tancament, l'any 1934, de la Llibreria Espanyola:

Un cop venut a piles el seu fabulós arxiu històric d'originals de dibuixos publicats per *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa* sota els porxos de la Plaça Reial.⁹

íntegrament Pla, *op. cit.*, i abans de 1922, quan va iniciar la primera publicació pròpia la *Història nacional de Catalunya* d'Antoni Rovira i Virgili, en fascicles; vegeu: Llanas i Pinyol, 2013: 170.

⁵ Pla, 1978f: 9.

⁶ La llibreria es va traslladar, l'octubre de 1931, a la ronda de Sant Pere. Ja exiliat a Buenos Aires, Antoni López Llausàs hi va fundar un altre puntal del món de les lletres, l'Editorial Sud-americana.

⁷ *La Nostra Revista*, 31-10 / 30-11-1949, núms. 46-47, pàg. 352. Per a les intervencions de Tísner i Calders a *L'Esquella*, vegeu: Artís-Gener, 1989: 68-72 i Calders, 1942: 12.

⁸ Cadena, 2002: 43. Agraïm l'atenció que ens ha dispensat Josep Vall, director executiu de la Fundació Josep Irla, on es conserva la documentació oficial sobre Esquerra Republicana i que, atesa la pandèmia actual, encara no hem pogut obtenir.

⁹ Cadena, 1995: 45. Cadena segueix en això el dibuixant Antoni Roca, qui evoca que els dibuixos «[...] es vengueren a pesseta i alguns, per excepció, a cinc i a deu pessetes [una] barator [que] no va commoure gaire els barcelonins. Era allò de, trieu i remeneu, però, el públic, ni una cosa ni l'altra. Era el corn de l'abundància dels dibuixos», Roca, 1973: 100. Indicarem, així mateix, que l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona conserva un fons notable d'obres procedents de l'editorial López. Consisteix en 8.519 dibuixos que es van publicar a *La Campana de*

En efecte, la premsa del moment va recollir el pas de *La Campana* al partit republicà fundat el 1931. *El Diluvio* del 23 de juny de 1932 informava que l'adquisició del setmanari responia al propòsit de defensar «el criterio de catalanismo intransigente de los antiguos elementos de Estat Catalá».¹⁰ La idea del catalanisme intransigent es repeteix a *ABC*¹¹ i *La Nación*.¹² Un altre diari madrileny, però, puntualitza:

El editor del semanario catalán *La Campana de Gracia* [és a dir, Rafael López] ha cedido dicha publicación a un grupo del Estat Catalá, que lo convertirá en órgano suyo, afecto a la vez a la izquierda catalana. Han abonado al editor ocho mil pesetas de momento y se han comprometido a entregarle doscientas cincuenta semanales y a que siga él imprimiendo el semanario.¹³

Rafael López deuria continuar imprimint *La Campana* fins que, tal com s'anuncia a la revista el 8 d'abril de 1933: «Editorial Llibertat, S. A., editora de “La Humanitat”, ha adquirit la propietat [del] valent setmanari de brillant historial català i republicà».¹⁴

Gràcia i *L'Esquella de la Torratxa* i els seus almanacs corresponents entre 1886 i 1930. L'arxiu en va comprar una part —2.482 o potser més— a Jaume Cros, un empresari del suro amb magatzem a Palafrugell i despatx a Barcelona, a qui se li van abonar 12.420 pessetes en nou pagaments efectuats entre els anys 1933 i 1936. Cros va arribar a tenir 13.055 dibuixos d'il·lustració apareguts en revistes satíriques barcelonines, els quals va dipositar el 1933 a l'esmentada entitat per al seu estudi i li van ser retornats el 1941, Sendra, 2016: 27-65. D'altra banda, anotem que el Museu Nacional d'Art de Catalunya posseeix trenta dibuixos més provinents de l'editorial López, els quals pertanyen a la Col·lecció Partagàs. Estan signats per Marià Foix, Nicanor Vázquez, Ramon Casas, Gaetà Cornet, Pere Ynglada o Jaume Passarell, entre altres artistes, i van figurar a les planes de l'*Almanac de La Campana* —un dibuix— i de *L'Esquella* i l'*Almanac de L'Esquella* —la resta— entre 1885 i 1931. *El noi de la mare*, de Casas (1907, MNAC/GDG 41267-D), *Santiago Rusiñol* i *En Santiago Rusiñol visitant la línia de foc*, de Jaume Passarell (1917, MNAC/GDG 41281-D i 41282-D, respectivament), es van reproduir al número 2.711, que *L'Esquella* va dedicar a Rusiñol, el 19-6-1931, amb motiu de la seva mort. És per això que ens inclinem a pensar que tot el lot deuria entrar a la Col·lecció Partagàs amb posterioritat a la data citada. Sobre aquesta col·lecció, vegeu Quílez, 2013: 113-135.

10 «La Campana de Gracia pasa a la Esquerra». *El Diluvio*, año 75, núm. 150, 23-6-1932, pàg. 13.

11 «La situación política y social en Cataluña. Los catalanistas intransigentes adquieren un periódico». *ABC*, 24-6-1932, pàg. 18.

12 «La Herramienta. La Esquerra ha adquirido 'La Campana de Gracia', para defender las ideas de extrema catalanidad [...]». *La Nación* (Madrid), 25-6-1932, pàg. 6.

13 Fulmen (1932). «La Campana de Gracia». *Luz*, 24-6-1932, pàg. 13.

14 «Editorial Llibertat, S. A., editora de «La Humanitat», ha adquirit [...]». *La Campana de Gràcia*. 8-4-1933, núm. 3.324, pàg. 216.

Com hem anotat més amunt, *La Campana de Gràcia* va desaparèixer el 1934, després dels Fets d'Octubre d'aquell any. El 1938 ho va fer *L'Esquella de la Torratxa*, que havia estat requisada el setembre de 1936 pel Sindicat de Dibuijants Professionals de la Unió General de Treballadors (UGT) i des del febrer de 1937 pertanyia a la Cèl·lula de Dibuijants del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC).¹⁵

La família Agell és de l'opinió que el seu avi degué comprar la seva gran col·lecció de dibuixos amb finalitat altruista, per tal de fer un favor a algun conegut seu. A Rafael López? No es pot assegurar. Del que sembla que no hi ha dubte, com més endavant exposarem, és que el 12 d'abril de 1937 Miquel Agell ja posseïa el fons que la seva vídua, Montserrat Puigdomènech, va oferir en venda l'any 1962 a la Junta de Museus de Barcelona.

3. Apunt biogràfic de Rafael López Llausàs

El fill menor d'Antoni López Bernagossi i Carme Llausàs ha deixat un record molt esvàit.¹⁶ A la breu semblança «Ha muerto un enamorado del papel», escrita per un articulista anònim a *Destino*, s'evoca, tal com segueix aquest net, fill i germà d'editors i impressors, i editor i impressor ell mateix, que va morir a Barcelona el 10 d'octubre de 1949:¹⁷

Su infancia y juventud transcurrieron en la Librería Española de la Rambla del Centro y en la imprenta de L'Esquella de la calle del Olmo, sendas y extintas instituciones ciudadanas a las cuales habrá de referirse quien quiera historiar la vida artística, literaria y política de la Barcelona de principios de siglo. En la tertulia de la conocida librería paterna, Rafael López Llausàs trató íntimamente a Rusiñol, a Vilumara, a Casas, a Alomar, a Alarma y a muchos otros famosos personajes.¹⁸

Gràcies a una publicació oficial com la *Gaceta Municipal de Barcelona*, se sap que Rafael López Llausàs va néixer el 17 d'agost de 1892 i també que va entrar al servei de l'Ajuntament de la ciutat en qualitat d'auxiliar administra-

¹⁵ Vegeu el resum efectuat, Foguet, 2005: 89-93.

¹⁶ Rafael era el petit dels nois — Antoni, Josep, Joan i Guillem — i més gran que Carme, vegeu Lletget, 2007: 59.

¹⁷ *La Nostra Revista*, op. cit.

¹⁸ «De Mediodía. A veces pasan cosas... Ha muerto un enamorado del papel». *Destino*, año XIII, núm. 636, 15-10-1949, pàg. 8.

tiu el 2 de gener de 1934. Aquest nou rumb de la carrera professional de Rafael deuria ser conseqüència de la seva decisió de liquidar la Llibreria Espanyola i el seu fons editorial —si és que llavors ja no ho havia començat a fer.¹⁹

Sembla que Rafael López Llausàs era molt fantasiós.²⁰ En ocasió de la diada de Sant Jordi de 1932, l'escenògraf Salvador Alarma va convertir la façana de la Llibreria Espanyola «en una gran locomotriu carregada de llibres, i la porta en una garita de guarda-agulles. Una estrident campana cridava el transeünt i de tant en tant la xemeneia llençava una gran fumera».²¹ La iniciativa, traduïda en tot un èxit de vendes, va ser premiada per l'Ajuntament amb 250 pessetes.²²

Coneixem altres notícies puntuals de la biografia de Rafael López, com, per exemple, que va ser nomenat tresorer del consell directiu de la Federació de Boxa el 1923,²³ ponent d'Estudis Catalans i de la Biblioteca de la Comissió de Cultura del Casal d'Esquerra Estat Català de Gràcia el 1933,²⁴ que va regir el Bazar de la Unión²⁵ o que al pis on vivia —República Argentina, 231, cantonada amb el carrer de Craywinckel— va tenir cura de la seva mare durant els últims anys d'ella i fins que va morir.²⁶

19 *Escalafón del personal del Ayuntamiento de Barcelona en 31 de diciembre de 1945. Gaceta Municipal de Barcelona*, 1946, pàg. 23. D'altra banda, la *Gaceta Municipal de Barcelona*, 28-8-1950, núm. 35, pàg. 1027, recull que a la vídua de Rafael López, Assumpció Fontdevila Ventura, se li assignaria «un socorro, por una sola vez, de 7.938 ptas., equivalente a una anualidad del sueldo regulador.»

20 Tarín, 1961: 28.

21 «La festa del llibre». *La Publicitat*, 24-4-1932, pàg. 6.

22 *Gaceta Municipal de Barcelona*, 25-7-1932, núm. 29, pàg. 759. L'Ajuntament va concedir al germà de Rafael, Antoni López Llausàs, 500 pessetes per l'aparador de la Llibreria Catalònia (ibídem).

23 «Boxeo». *El Mundo Deportivo*, 24-8-1923, pàg. 2.

24 «Comissió de Cultura». *Casal d'Esquerra Estat Català. Butlletí Mensual*, 1933, núm. 3, pàg. 10.

25 Tarín, *op. cit.*, aporta el testimoni indirecte d'un amic de Rafael. A l'establiment, fundat per Antoni López Benturas el 1900, s'hi despatxava material d'oficina i objectes d'escriptori. El seu propietari, si més no l'any 1928, era Guillem López Llausàs (vegeu «Els carrers barcelonins [...] “Bazar de la Unión”». *La Veu de Catalunya*, any 38, núm. 9.961, 5-5-1928, Ed. Matí, pàg. 9. El soterrani de la botiga feia de magatzem addicional de la Llibreria Espanyola, Passarell, 1968: 42; Paradox, 1917: 311.

26 Lletget, *op. cit.*

4. Nota biogràfica de Miquel Agell Nadal

Fill d'Esteve i Teresa, Miquel Agell Nadal va néixer a Granollers el 10 de febrer de 1892 en el si d'una família de conviccions catòliques i ideari tradicionalista que es dedicava a la venda de gra al detall. Cinc anys després, la família Agell es va traslladar a viure a Sants (actual districte de Barcelona), on va obrir una botiga de queviures i pastisseria.

Amb estudis realitzats a l'Escola Superior de Comerç de Barcelona,²⁷ tot apunta que abans de la Guerra Civil Miquel Agell va compaginar la feina a l'establiment dels seus pares amb l'activitat política carlina i l'exercici del periodisme en diaris afectes a aquesta causa.

Així, si el gener de 1916 era un dels nous socis admesos com a representant d'*El Correo Catalán* a l'Associació de la Premsa Diària²⁸ i el març de 1920 figurava com a director propietari del setmanari *La Trinchera*,²⁹ el juny del mateix any marxava per qüestions comercials cap a l'Amèrica del Sud³⁰ (figura 2).

FIGURA 2. Miquel Agell Nadal (a la dreta) a Buenos Aires, 1920.

27 La família Agell en conserva un certificat de l'any 1905 a l'arxiu familiar.

28 «Asociación de la Prensa Diaria». *La Vanguardia*, 31-1-1916, pàg. 3.

29 *La Trinchera. Semanario Jaimista. Radicalismo-Intransigencia-Nobleza-Sinceridad*. La redacció de la revista estava al carrer del Pi, 5, de Barcelona.

30 «Ha marxat cap a Sud-Amèrica el conegut jaumí de Sans en Miquel Agell [...] L'acomia da un grup d'amics i al moment de la separació el viatger va cridar: Visca Catalunya!». «Polítics. En Miquel Agell». *La Veu de Catalunya*, any 30, núm. 1920, 10-6-1920, Ed. Vespre, pàg. 6. Els jaumins eren els seguidors del pretendent carlí Jaume III de Borbó al tron d'Espanya.

Miquel Agell va fer referència al servei d'informació que cobria per a *El Correo Catalán*, «a la redacció del qual pertanyo», en una carta publicada a la premsa un dia abans del cop d'estat del capità general de Catalunya Miguel Primo de Rivera, l'any 1923, en la qual no es va estar d'exclamar, com a «català honrat», l'agressió que havia patit per part dels policies que van reprimir l'ofrena floral al monument de Rafael Casanova.³¹

D'altra banda, consta que l'abril de 1934 va deixar de formar part de l'administració i redacció del diari *Defensa Patronal*.³²

Pel que fa a la carrera política de Miquel Agell Nadal, se sap que el 1918 va ser proclamat candidat a Corts pel districte de Vic per la Junta Electoral de Barcelona³³ i el 1921, per Vic-Granollers.³⁴

A la nota «Luto en el tradicionalismo. Ha muerto Miguel Agell», publicada a *El Correo Catalán*, diari del qual va ser redactor durant quinze anys, s'indica:

Presidió el Círculo Tradicionalista de Sans, la Juventud Jaimista del distrito VII; fue directivo entusiasta del Círculo Tradicionalista de Barcelona, de la Juventud, del Requeté y figuró durante veinticinco años en los comités organizadores de los más importantes actos que llevó a cabo la Comunión Tradicionalista en Cataluña [...] En el año 1925 la Junta Regionalista le presentó a diputado provincial por Vich-Granollers obteniendo una brillante votación [...] si bien no alcanzó el acta.³⁵

31 «Una carta del periodista senyor Agell». *La Publicitat*, 14-9-1923, pàg. 6; «El text del manifest». *La Veu de Catalunya*, any 33, núm. 8.515, Ed. Matí, 14-9-1923, pàg. 9. En aquesta carta, dirigida al president de Premsa Diària, hi deia: «Ahir matí vaig dirigir-me, donant a conèixer la meua condició de periodista, a un comissari de policia, demanant-li que m'expliqués l'origen dels lamentables incidents, i preguntant quin delictes havien comés les senyoretes i criatures, a les quals, en aquells moments encara estaven apallissant els guàrdies de Seguretat i els agents de policia». El relat de Miquel Agell acaba reivindicant el seu honor personal i professional i l'empara de les autoritats competents.

32 «Notas Políticas. Defensa patronal». *El Diluvio*, 8-4-1934, pàg. 8. A l'article de Figueres, 1997: 119, «Apropiacions de la premsa a Catalunya durant la Guerra Civil», *Defensa Patronal* surt sota l'epígraf de 'conservador españolista'.

33 «Crónica electoral. Junta Provincial del Censo. Proclamación de candidatos [...] Vich». *La Publicidad. Diario Ilustrado, Político, de Anuncios, Avisos y Noticias*, 18-2-1918, pàg. 3.

34 «Información General de Barcelona [...] Las Elecciones provinciales [...] Vich-Granollers». *La Publicidad. Diario Ilustrado, Político, de Anuncios, Avisos y Noticias*, 11-6-1921 (Edición Noche), pàg. 3. L'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) conserva una carta del candidat adreçada el mateix any als electors del districte de Granollers (Fons Josep Puig i Cadafalch, ANC1-737-T-4523).

35 *El Correo Catalán*, 16-11-1949, pàg. 4.

L'estiu de 1922 Miquel Agell es va prometre en matrimoni amb Montserrat Puigdomènech Mandri. La seva notorietat ja era prou àmplia perquè la nova es difongués a les pàgines de societat de *La Veu de Catalunya*,³⁶ on també es llegeix que, després de celebrar la cerimònia religiosa a l'església de la Mare de Déu de la Bonanova, la parella va sortir de viatge de noces cap a l'estranger.³⁷

Segons ens ha confiat la seva família, Miquel Agell era una persona carismàtica, amb do de gents, sentit de l'humor i molt bon ull per als negocis. A part del fons que avui atresora el Museu Nacional d'Art de Catalunya, va col·leccionar diaris, revistes, antiguitats i pintures. Interessat per la cultura, dibuixava, escrivia poemes i fins i tot va ser actor al Centre Catòlic de Sants, amb certa fortuna.

El 1925 va iniciar, juntament amb els seus germans, l'edició de la *Gasetta de Sans. Periòdic de Sabor Local*. Es tracta d'una revista de periodicitat anual que feia propaganda de les exquisideses que es venien a la Casa Agell durant les festes nadalenques: embotits i conserves, torrons, neules, vins, caves i licors, de vegades disposats en paneres o lots de regal —que oscil·laven entre les 5 i les 200 pessetes. Aquesta revista, segurament gratuïta, incloïa publicitat d'altres marques i, al costat de textos que en general elogiaven l'establiment, va tenir com a reclam visual les il·lustracions de Gaietà Cornet, Miret, Joan, Malló, Castanys, Llaverias, Abel o Moreno, entre d'altres.³⁸ Val a dir que alguns d'aquests artistes principals de la història del dibuix català es retroben a la Col·lecció Agell, conservada al Museu Nacional.

Pel que hem pogut esbrinar, el febrer de 1929 Agell Nadal i els seus germans van constituir els Establecimientos para Suministros Económicos, SA, d'articles de menjar, beure, cremar i vestir i altres negocis lícits juntament amb altres

36 Vegeu les notes de premsa: «S'han promés en matrimoni el jove En Miquel Agell Nadal i la gentil damisel·la Na Montserrat Puigdomènech Mandri, filla del difunt que fou el nostre bon amic i company en Lluís Puigdomènech. La cerimònia religiosa del matrimoni es farà el dia 29 de l'actual al Santuari de Nostra Dona de la Bonanova. Les participacions s'han redactat i imprés, com és natural, en la nostra estimada llengua catalana». Vegeu: FIVE, 1922a: 9; FIVE, 1922b: 4.

37 La núvia era neboda de l'oficial de l'oficina de cerimònia de l'Ajuntament, Emili Puigdomènech, i va aportar tres padrins a l'enllaç matrimonial. El nuvi, tres més; vegeu: FIVE, 1922c: 10.

38 L'Arxiu Històric de Sants conserva quatre exemplars de la revista sortits de la Impremta Porcar del carrer de Sants, 9, i datats entre el desembre de 1932 —núm. 8— i el desembre de 1935 —núm. 11.

socis.³⁹ Dos mesos després van crear la Societat Solé i Agell per al comerç de càrrega i descàrrega als ports, estacions, transbords i consignacions.⁴⁰

No obstant això, el negoci més famós de Miquel Agell va ser el desaparegut Mesón de las Golosinas Españolas. El va obrir en un dels carrers més freqüentats de Barcelona, l'avinguda del Portal de l'Àngel, tot just acabada la Guerra Civil (figura 3).

4.1. El Mesón de las Golosinas Españolas

El 9 de maig de 1939, la sessió de la Comissió Permanent de l'Ajuntament de

Barcelona va acordar autoritzar Miquel Agell per poder continuar la indústria de confiteria i pastisseria que tenia instal·lada al carrer d'Olzinelles, 5, de Sants, abans del 19 de juliol del 1936, a la nova adreça de l'avinguda del Portal de l'Àngel, 4, a causa d'«haber sido destruido el primero de los referidos locales por las hordas revolucionarias».⁴¹

Al Mesón de las Golosinas, Miquel Agell hi va saber introduir l'art com a reclam publicitari. L'emblema d'aquest paradís dels llaminers era *El mesonero*, obra de Joan Garcia Junceda: un senyor grassonet i rialler que va en mànigues

FIGURA 3. Façana de l'edifici de l'avinguda del Portal de l'Àngel (Barcelona), que allotjava el Mesón de las Golosinas Españolas. Al segon pis es reproduïx *El mesonero* creat per Junceda.

39 «Economia i Finances. Registre mercantil [...]». *La Veu de Catalunya*, any 39, núm. 10.236, 24-3-1929, Ed. Matí, pàg. 10.

40 «Registre Mercantil. Constitucions: [...] «Solé y Agell». – Constituida el primer de març de 1929». *La Veu de Catalunya*, any 39, núm. 10.270, 3-5-1929, Ed. Vespre, pàg. 5.

41 *Gaceta municipal de Barcelona*, 22-5-1939, núm. 7, pàg. 11.

de camisa i davantal, du calces i sabates del segle XVIII i reparteix caramels que treu d'una gran bossa. Joan Bazán Castro va traslladar amb algunes modificacions el dibuix de Junceda a l'exlibris «MIQVEL / AGELL / NADAL» que té per llegenda «PREVENISTI [sic] / EUM IN BENEDIC / TIONIBUS / DULCE / DINIS».⁴²

El Mesón de las Golosinas Españolas apareix citat assíduament a la premsa. Al reportatge fotogràfic que figura a tota plana a *La Vanguardia* del 15 d'abril de 1943, es mostren els plafons de ceràmica que flanquejaven l'entrada. En un hi diu: «Se sirven buenas meriendas / en los bajos del Mesón / a los que han apetito / y en la bolsa algún doblón.» En una altra imatge es poden veure exposats en primer terme «bartolillos de Madrid, “xuxos” de Gerona, tortas de Alcázar, mantecados de Astorga, y otros apetitosos dulces que nos vuelven la boca agua». En el reportatge es pot apreciar, així mateix, una escultura de sant Miquel, més plafons ceràmics a la sala dedicada al Quixot —referent admirat d'Agell—, un menjador mallorquí guarnit amb gerres i objectes de coure antics, armaris raconers amb vaixel·la, una sala d'estil isabelí amb cadires, estores, una calaixera, llums de sostre i quadres... L'acurada decoració de l'establiment, a més de la qualitat i varietat dels dolços que s'hi podien tastar, el convertia en «orgullo de nuestra ciudad y único en su clase en toda España».⁴³

El gust del propietari del Mesón va ser molt celebrat també en ocasió de les fires de mostres en què va participar. A la convocatòria de l'any 1944 hi va muntar una masia catalana —dotada de forns elèctrics i maquinària de primera qualitat—⁴⁴ que potser s'assemblava a l'estand de la *Catalunya Iliminera* dibuixat a les pàgines de la *Gasetta de Sans* pels volts del Nadal de 1934.⁴⁵ Pel que fa a la fira de 1947, la premsa va parar atenció a la «monumental» coca de fruita de Sant Joan que reproduïa les banderes de l'Argentina i Espanya i amb la qual Agell va obsequiar dues visitants il·lustres: Eva Duarte de Perón i Carmen Polo de Franco.⁴⁶

42 Illa, 2007: cat. núm. 720. Agraïm a Albert Corbeto, de la Reial Acadèmia, la gestió efectiva.

43 «Suplemento gráfico. La Barcelona típica». *La Vanguardia*, 15-4-1943, pàg. 8. En un anunci aparegut a *La Vanguardia*, 17-5-1941, pàg. 42, hi diu que al Mesón de las Golosinas se servien quaranta-dos berenars diferents.

44 «Todo un programa. Los golosos están de enhorabuena». *La Vanguardia*, 16-6-1944, pàg. 13.

45 J.M.O., 1934: [s.p.].

46 «Visita a la Feria internacional de muestras. La esposa del general Perón recorrió las

Igualment a través de notícies de premsa sabem que el polifacètic artista sarrianenc Pere Queraltó⁴⁷ va instal·lar als salons del Mesón de las Golosinas un panorama de la ciutat de Saragossa l'any 1943,⁴⁸ un diorama de Montserrat el 1944⁴⁹ i un pessebre que s'il·luminava als vespres i tenia com a fons la població vallesana de Paulau-solità, el 1945.⁵⁰

Consta, d'altra banda, que el ceramista de Sants Salvador Sunet Urgellés va participar en l'ornamentació del Mesón amb un plafó ceràmic que representava genets de la comitiva dels tres tombs de Sant Andreu amb tortells als braços.⁵¹ Però segurament l'obra més espectacular que aquest autor va realitzar per a Miquel Agell va ser el suport ceràmic d'un tema força estimat per l'amo del Mesón, la processó del Corpus de Barcelona —al segle XVIII. La peça, realitzada amb la col·laboració del fill de Sunet Urgellés, Salvador Sunet Pahissa, estava formada per prop de tres-centes rajoles i es diu que mesurava catorze metres.⁵²

El 1945, per tal de publicitar les cistelles nadalenques que es venien a l'establiment, Agell va tornar a donar mostres del seu interès artístic en inaugurar una exposició que realçava els productes de consum típics d'aquestes dates amb objectes d'art i coures antics. Eren de pintors i dibuixants com «Duran-camps, Meifré, Opisso, Tarrasó, Solé Jorba, Bassas, Capmany, Julio Soler, Castanys, Roca, Junceda, Prat y otros, y cerámicas de los maestros Guivernau, Sunet y Martínez».⁵³ Els preus de les paneres oscil·laven entre les 150 i les 15.000 pessetes.⁵⁴

instalaciones, ante las ovaciones del numeroso público que se encontraba en el recinto». *La Vanguardia*, 24-6-1947, pàg. 7.

47 A la placa que hi ha a la casa de Pere Queraltó Nou, al carrer Major de Sarrià, 86, hi diu: «Escenògraf, pintor, escultor, decorador, dibuixant, restaurador d'antiguitats i singular pessebrista». També va dirigir produccions teatrals.

48 «Zaragoza en Barcelona». *La Vanguardia*, 10-10-1943, pàg. 2.

49 «Un diorama de Montserrat». *La Vanguardia*, 27-4-1944, pàg. 5.

50 «Un pessebre notable». *La Vanguardia*, 12-1-1945, pàg. 8.

51 Aquest plafó només es va exhibir dos dies, «Los tres tombs y los tortells». *La Vanguardia*, 16-1-1946, pàg. 7.

52 «El Corpus de antaño. Una procesión del siglo XVIII». *La Vanguardia*, 26-5-1948, pàg. 8. El plafó s'esmenta a Telese, 2009: 242.

53 «Las Navidades. Nota de buen gusto». *La Vanguardia*, 16-12-1945, pàg. 8.

54 La cistella valorada en 15.000 pessetes consistia en «un rico cofre claveteado, del siglo XVII, con cobres viejos, cerámicas de Guivernau y un bodegón de Durancamps», «Mientras Navidad se acerca». *La Vanguardia*, 18-12-1945, [s.p.].

Un any després, en ocasió de la celebració de la festa de Tots Sants de 1946, Miquel Agell va publicar a *La Vanguardia Española* un anunci que escenificava *El Tenorio de este año*. Estava encapçalat per tres vinyetes de Pere Prat —*Don Juan y don Gonzalo, Don Diego y El mesonero, Don Juan y El comendador*— i lluita peus en vers.⁵⁵ Afegirem que Prat va fer un divertit retrat de Miquel Agell amb gorra de cuiner que es conserva a l'arxiu familiar.

Per la castanyada de 1948, el propietari del Mesón va adquirir «unos millares de ejemplares» de l'*Auca de don Juan Tenorio, el de apellido notorio* per regalar-los als clients. Els dibuixos de l'obra, que compta amb quaranta-dues vinyetes i està tirada a set colors, són d'Antoni Roca, i els versos, de Miguel S. del Valle —que era el pseudònim de Miquel Agell quan escrivia en castellà. L'auca també es venia als quioscos i llibreries a 3 pessetes.⁵⁶

El mateix any 1948 apareixia, el dia de Reis, a *La Vanguardia* un anunci que reproduïm a tall d'exemple de la ironia de què Agell va fer gala:

Se han escapado de sus jaulas gran número de perros, gallos, papagayos, palomas, gatos, liebres, elefantes y otros objetos curiosos de porcelana que hallará quien los busque dentro los [*sic*] exquisitos tortells o roscones de Reyes que elaborará el Mesón de las Golosinas Españolas a partir de mañana lunes.⁵⁷

Miquel Agell va morir de sobte el 15 de novembre de 1949 a l'edat de 57 anys. Les notícies de dol aparegudes a la premsa van ressaltar la seva ideologia tradicionalista, el seu fervor religiós —era terciari franciscà— i la bondat i caritat cristiana que el van distingir, a més de la reputació com a industrial i antic periodista que es va saber guanyar.⁵⁸

⁵⁵ *La Vanguardia*, 29-10-1946, pàg. 8.

⁵⁶ «Auca de don Juan Tenorio». *La Vanguardia*, 27-10-1948, pàg. 8. La Colección Martínez Leis – Fundación Joaquín Díaz de la Diputació de Valladolid en posseeix un exemplar. Recordem que Antoni Roca va referir a *Tot fent memòria* que els originals dels dibuixos de *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa* es van vendre —més aviat poc— sota els porxos de la plaça Reial.

⁵⁷ «Se han escapado de sus jaulas». *La Vanguardia*, 4-1-1948, pàg. 7.

⁵⁸ Encara pagava la quota de l'Associació de Periodistes de Barcelona poc abans de morir, quan ja no exercia la professió. Arxiu de la família Agell, rebut de març de 1949. Pel que fa a les notes necrològiques aparegudes en la premsa, citem «Necrológicas. Don Miguel Agell Nadal [...]». *La Vanguardia*, 16-11-1949, pàg. 9; «Necrologia. Sepelio de Don Miguel Agell Nadal [...]». *La Vanguardia*, 17-11-1949, pàg. 9; «Necrológicas. Don Miguel Agell Nadal [...]». *La Vanguardia*, 4-12-1949, pàg. 17. «Luto en el tradicionalismo. Ha muerto Miguel Agell». *El Correo Catalán*. 16-11-1949, pàg. 4, i finalment «El entierro de D. Miguel Agell Nadal». *El Correo Catalán*, 17-11-1949, pàg. 2.

5. La primera venda de la Col·lecció Agell

Hem deixat per al final el capítol de l'empresonament de Miquel Agell. Amb 45 anys i dos fills —Miquel Lluís i Josep Oriol—, va estar reclòs a la presó Model de Barcelona entre el 26 de març i el 13 de juliol de 1937.⁵⁹

Jesús Alturo i Perucho dedica un capítol del seu llibre *El calze i la lira entre reixes* al poema que Agell va escriure en català i degué traduir ell mateix al castellà sobre la celebració del dia de Corpus, el 28 de maig de 1937. La funció religiosa va consistir en una processó al pati de la sisena galeria del recinte —coneguda com «el monestir»—, a les cinc de la tarda, per a la qual es va fer servir una custòdia de cartró.

A l'arxiu de la família Agell hi ha dues notícies que es poden associar amb la col·lecció que avui es troba al Museu Nacional. D'una banda, un avís que diu el següent: «La mitad del importe de la venta de estos dibujos se destina a fines benéficos para los reclusos a criterio del Presidente del Comité de Presos de esta Galeria». De l'altra, un full escrit a mà per les dues cares, en el qual figura una relació de 74 obres en total. Inclou números de registre, noms d'artista, una taxació d'entre 1 i 15 pessetes per cada exemplar i alguns cognoms. Hi ha una suma total a cada cara; en una, «100 pts», «12/4/37 55 pts. á Gavin», i en l'altra, «54 pts», «á Gavin 27 pts. 9/5/37» (figura 4).

Això vol dir que Miquel Agell va donar la meitat dels diners obtinguts per les vendes de dibuixos que va efectuar en dos torns al president del comitè de la galeria on estava empresonat, Miquel Gavín Sagàrdia, catòlic i jaumista com ell. Es tracta d'obres de Marià Foix, Ricard Opisso, Baldomer Gili Roig, Apa, Xirinius i un bon nombre de Picarols, que deurien adquirir persones diferents —va anotar el cognom d'algunes. Entenem que aquests dibuixos pertanyien al fons de l'editorial López que Miquel Agell havia comprat no sabem ni a qui ni quan; el que en podríem dir la *primera* venda de la Col·lecció Agell.

Les afinitats polítiques i les creences religioses de Miquel Agell no podien estar més allunyades del republicanisme i l'anticlericalisme que els textos i acudits de *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa* i els seus respectius almanacs proclamaven als quatre vents. Però, tot i així, en va reunir i custodiar gairebé disset mil obres.

⁵⁹ Alturo, 2008: 151.

Coincidim amb la hipòtesi efectuada per la família Agell, que el seu avi les deuria comprar per fer un favor a algun conegut, tal com apuntàvem més amunt. Tenint en compte l'absència d'artistes tan representatius dels setmanaris esmentats com —per citar-ne només un— Apel·les Mestres, imaginem que les va adquirir de cop, sense dur a terme un procés previ de selecció.

76 - Balasch	15 -	47 - Opisso	H	pts.
39 - apa	6 -	74 - "	3	"
30 - Ribas	4 -	213 - Picard	2	"
8 - Latorre	5	40 - Autor d.	3	"
43 - Lasaula	5	198 - Picard	2	"
36 - Marqués	8 -	36 - Foix	5	"
34 - "	4 -	35 - "	5	"
79 - Farni	10 -	38 - "	8	"
55 - Menéndez	5 -	299 - Pellicer	4	"
6 - Pius	4 -	62 - Opisso	2	"
23 - Xiriny	2 -	38 - apa	5	"
87 - Brucet	5 -	60 - Opisso	2	"
26 - Muntz	5 -	63 - "	3	"
27 - "	5 -	229 - Picard	2	"
74 - Foix	12 -	195 - "	2	"
5 - Haug	3 -	224 - "	3	"
4 - Gusschard	5 -	24 - apa	5	"
30 - Foix	3	219 - Picard	2	"
		164 - "	2	"
		238 - "	2	"
		236 - "	5	"
		268 - "	2	"
		232 - "	2	"
		2 - Narancho	3	"
		146 - Picard	2	"
		97 - Audren	4	" 84
		235 - Picard	1	"
		199 - "	2	"
		222 - "	2	"
		22 - Juli Roy	15	s. Rodony.
		48 - Roy	6	"
		R.M.		110
		12/4/37 =	55	pts. a faria

FIGURA 4. Relació de part de les obres venudes per Miquel Agell des de la presó Model, 1937.

6. La segona venda de la Col·lecció Agell

Montserrat Puigdomènech, vídua de Miquel Agell, va oferir a la Junta de Museus de Barcelona la compra de la col·lecció de dibuixos procedents de l'editorial López adquirida pel seu espòs.

El 12 d'abril de 1962, la junta va acordar nomenar una ponència formada per Alberto del Castillo, periodista i catedràtic d'Història, Frederic Udina, aleshores director del Museu d'Història de la Ciutat i de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Josep Maria Garrut, historiador, i Joan Ainaud, director general dels Museus d'Art de Barcelona i director del Museu d'Art de Catalunya, perquè dictaminessin sobre l'interès i el valor de dita col·lecció.⁶⁰

Segons ens ha comentat la família Agell, Frederic Udina era conegut de Miquel Lluís Agell Puigdomènech. És possible, doncs, que Agell fill parlés a Udina del fons familiar i Udina es prestés a fer les gestions oportunes davant l'Ajuntament per afavorir l'ingrés de la col·lecció en una institució pública.

El 10 de maig, Montserrat Puigdomènech va accedir a traslladar la col·lecció de dibuixos al Palau de la Virreina per tal de poder ser estudiada i examinada per la ponència designada a aquest efecte. El fons, contingut en trenta-una carpetes, va arribar a la Virreina el mateix dia.⁶¹

A la sessió de la Junta de Museus celebrada el 9 de juny de 1962 es va informar favorablement sobre l'adquisició dels originals procedents de «la editorial barcelonesa de Victoriano López» per un mínim de 250.000 pessetes. Quantificats en un total de 16.416 obres de més de cent-trenta autors, es van considerar insubstituïbles per al coneixement de l'art barceloní de la il·lustració.⁶²

Finalment, l'escrit que acompanya una relació alfabètica dels autors que integren la Col·lecció Agell i el nombre d'obres de cadascun insisteix en l'interès excepcional del fons:

60 ANC. ANC1-715-T-854. Acta de la sessió de la Junta de Museus de Barcelona de 12-4-1962. Imatge 1/2.

61 ANC. ANC1-715-T-855. Acta de la sessió de la Junta de Museus de Barcelona de 10-5-1962. Imatge 1/2.

62 ANC. ANC1-715-T-856. Acta de la sessió de la Junta de Museus de Barcelona de 9-6-1962. Imatge 1/2. La referència al nom de Victoriano deu ser un error. De fet, en una nota mecanografiada i corregida a mà sobre l'entrada de la Col·lecció Agell al Palau de la Virreina, hi diu editorial Antonio López, ANC. ANC1-715-T-3815. Comprovants dels ingressos i sortides d'obres dels museus procedents de dipòsits i préstecs. Any 1962. Imatge 11/17.

Temas históricos de actualidad nacional e internacional, un repertorio nutridísimo de escenas de costumbres, y una abundancia de obras y autores sin paralelo posible en otras colecciones hacen de ésta algo básico y decisivo para nuestros fondos artísticos, mayormente por tratarse de un lote de origen barcelonés y ejecutado en gran parte por artistas activos en nuestra ciudad.⁶³

En el mateix document es fa incís que la valoració de 250.000 pessetes correspon a una mitjana de 152 pessetes i 20 cèntims per dibuix, «cantidad muy exigua y que ya no puede reducirse».⁶⁴

Un decret de l'alcalde de Barcelona del 27 de maig de 1963 autoritzava la despesa esmentada per atendre l'adquisició del fons.⁶⁵ Des de llavors, la singular i fascinant Col·lecció Agell —de la qual avui, després d'una revisió recent, gosem dir que està formada per prop de 16.698 obres de més de cinc-cents autors diferents—, es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya.

7. Valoració del contingut de la Col·lecció Agell

A grans trets podem afirmar que som davant d'un fons que palesa els condicionants històrics que van determinar-ne la gestació. D'entrada, aquesta darre-ra va ser el resultat d'un procés d'acumulació, gairebé atzarós, sense que hi

63 ANC. ANC1-715-T-856.

64 ANC. ANC1-715-T-3943. Adquisició d'una col·lecció de dibuixos dels segles XIX i XX procedents de l'editorial barcelonesa Victoriano López a Montserrat Puigdomènec, vídua de Miquel Agell. 4-7-1962 Imatge 3/4. La relació de dibuixos està registrada com ANC1-715-T-4040. 1962-1965. Imatges 5-8/16.

65 ANC. ANC1-715-T-3943. Adquisició d'una col·lecció de dibuixos dels segles XIX i XX procedents de l'editorial barcelonesa Victoriano López a Montserrat Puigdomènec, vídua de Miquel Agell. Imatge 2/4. El document està datat l'1 de juny de 1963. Altres compres destacades d'art gràfic que la Junta de Museus va dur a terme durant la dècada dels anys seixanta del segle passat van ser el magnífic i únic dibuix de Salvador Dalí que es conserva al Gabinet de Dibuixos i Gravats, el *Retrat del pare i la germana de l'artista*, ofert per Anna Maria Dalí i adquirit per 60.000 pessetes (ANC. ANC1-715-T-840. Acta de la sessió de la Junta de Museus de Barcelona de 7-4-1960. Imatge 3/7) i el fons de més de 1.200 obres de Marià Fortuny, heretades per Mariano de Madrazo en morir la vídua de l'artista, Henriette Negrin. Aquest fons, integrat per joies com un àlbum amb les proves d'estat dels gravats de Fortuny i estudis preparatoris de pintures seves tan cèlebres com *La batalla de Wad-Ras*, *La batalla de Tetuan*, *L'elecció de la model*, *La vicaria* o *El jardí dels poetes*, a part d'estudis del natural presos al Marroc i altres obres, es va valorar en 1.190.000 pessetes (ANC. ANC1-715-T-890. Acta de la sessió de la Junta de Museus de Barcelona de 23-12-1965. Imatge 1/2).

hagués, per part del seu propietari, una voluntat programada de construir una col·lecció amb uns objectius definits. Per tant, és normal que un dels seus principals trets distintius sigui l'heterogeneïtat, a la qual cal sumar la irregularitat.

En tot cas, aquestes limitacions no li resten valor ni mèrit, atès que som davant d'un conjunt d'una gran rellevància artística i d'un gran interès històric, que reflecteix la importància del dibuix humorístic, vinculat a l'eclosió de les publicacions periòdiques a la premsa catalana, en un període d'una gran efervescència política i d'una gran conflictivitat social. En aquest context, com ja s'ha indicat, tant *La Campana de Gràcia* com *L'Esquella de la Torratxa* van esdevenir dos setmanaris de caire polític fonamentals per entendre la tasca desenvolupada per un gran nombre de dibuixants i il·lustradors, reconeguts en termes populars com a ninotaires, que amb la seva imaginació van contribuir a l'èxit d'aquestes publicacions.

Amb una especial sensibilitat per copsar la realitat més immediata, per traslladar-la en imatges i fer-la accessible i comprensible, aquests autors van tenir el mèrit de prefigurar la virtualitat de pràctiques artístiques posteriors, com ara el còmic. Al capdavant, moltes d'aquestes produccions s'han d'interpretar com a respostes sensibles a estímuls socials immediats i, per tant, en cap cas no es van plantejar com a composicions amb una voluntat de transcendir o de perpetuar-se en el temps, perquè es trobaven molt arrelades a l'experiència viscuda. Tanmateix, els criteris de valoració han canviat i actualment les considerem manifestacions artístiques d'una contrastada qualitat, en les quals, en molts casos, podem objectivar la perícia i l'ofici dels artistes. D'altra banda, posar en valor aquestes realitzacions contribueix a superar la tradicional frontera que les dividia, seguint un criteri del tot elitista, en expressions de l'alta i la baixa cultura. El seu caire popular, amb unes imatges convertides en material de consum ràpid, les fa especialment atractives, perquè hem pogut preservar-les i convertir-les en un gran actiu patrimonial que informa sobre la irrupció d'una nova cultura visual, la relacionada amb el fenomen dels mitjans de comunicació de massa, en la qual van ser molt importants les aportacions dels nous formats visuals, com ara el cartell, la fotografia, el cinema o les publicacions il·lustrades.

Més enllà dels seus avatars o vicissituds formatives, volem fer una valoració sobre alguns aspectes del seu contingut. El primer tret que hem de destacar és el de la seva importància quantitativa. Anteriorment ja hem esmentat que es tracta d'un conjunt format per més de setze mil dibuixos originals, la qual cosa el converteix, amb una gran diferència, per la seva grandària, en el

fons principal del Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya. Només cal recordar que el segon lloc, pel que fa al volum d'obres, l'ocupa la col·lecció formada per l'escriptor i crític d'art Raimon Casellas, integrada, majoritàriament, per un grup de més quatre mil dibuixos d'època antiga.

Respecte a la tercera posició, aquesta l'ocupa la col·lecció del polifacètic artista Apel·les Mestres, que també aplega un nombre superior a les quatre mil obres. En aquest cas, a diferència de les dues anteriors —Agell i Casellas—, no es tracta d'un repertori format per un ventall ampli d'artistes, ni tampoc, com és el cas de la col·lecció Casellas, permet efectuar un recorregut per un segment cronològic molt extens, el que va des del segle xv fins al segle xx. La majoria de les composicions que formen el fons Apel·les Mestres, llevat d'una minoritària excepció, són creacions de l'autor mateix i presenten un limitat abast cronològic, bàsicament el que dibuixa la vida artística del seu autor.

Per poder valorar la dimensió real de la Col·lecció Agell, convé recordar que representa gairebé un terç de la totalitat del fons d'obra gràfica del Gabinet de Dibuixos i Gravats, que disposa d'un volum aproximat de més de cinquanta mil obres (figura 5). Sens dubte, aquest criteri quantitatiu ja és un indicador prou il·lustratiu de la importància d'una col·lecció que ens acosta a l'eclosió del fenomen de l'humor gràfic a Catalunya. És cert que la col·lecció del gabinet també inclou altres episodis que s'emmarquen en aquest context i que documenten el conreu, per part d'altres artistes com Ramon Casas, Feliu Elias, dit Apa, Xavier Nogués, Modest Urgell, Apel·les Mestres, Xavier Gosé, Isidre Nonell o Ismael Smith, per citar-ne només alguns, del gènere de l'acudit visual, sigui en forma de caricatura o, fins i tot, de col·laboració puntual amb publicacions periòdiques de l'època. Tanmateix, cap d'aquests episodis no es pot comparar, per la seva entitat i rellevància, amb el que representa una col·lecció que, des d'aquest punt de vista, forma un bloc molt monolític i sense cap interferència temàtica.

Fins i tot la Col·lecció Partagàs, formada per un grup de més de nou-cents dibuixos, no té la mateixa homogeneïtat, encara que presenta elements de contacte, atès que una bona part del fons també té una relació directa amb la pràctica del dibuix d'il·lustració.⁶⁶

⁶⁶ Quílez, 2013:113-135.

COL·LECCIONS DE DIBUIXOS AL
GABINET DE DIBUIXOS I GRAVATS DEL MNAC

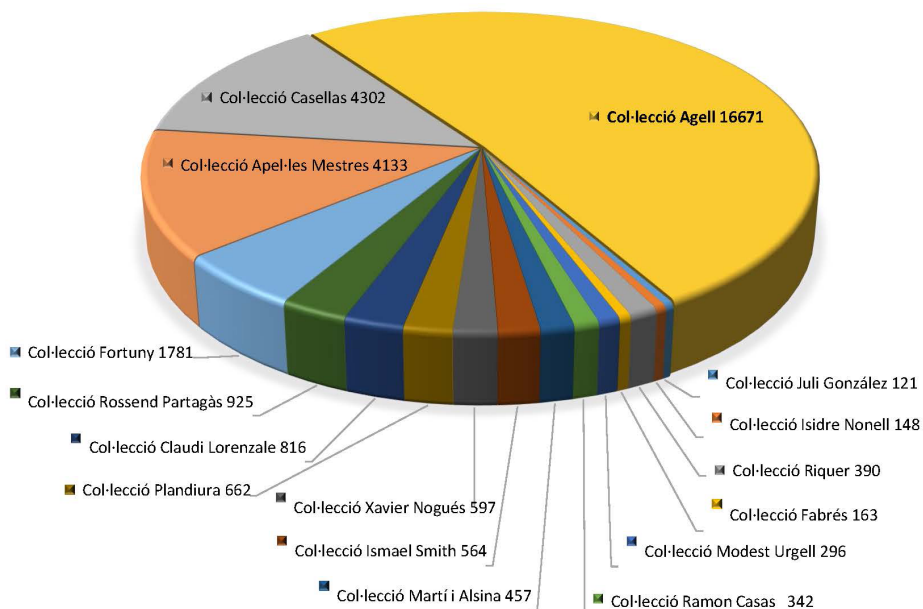

FIGURA 5. © Mireia Loran, Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Pel que fa al contingut temàtic, la majoria de les obres de la Col·lecció Agell reflecteixen els principals esdeveniments històrics del període que va de la dècada de 1880 a la proclamació de la Segona República. En aquest context polític tan convuls, és natural que els dibuixants actuessin de notaris de l'actualitat i que en representessin les fites més destacades. Les imatges conservades es poden agrupar en diferents centres d'interès, que van des dels conflictes bèl·lics i colonials —Primera Guerra Mundial i guerres colonials espanyoles del Marroc i Cuba— fins a la crítica política, al·lusiva al règim de la Restauració borbònica, amb un bon nombre dels seus protagonistes —Antonio Maura, Francesc Cambó i José Canalejas—, convertits en personatges d'una representació teatral de titelles en la qual es ridiculitzen i caricaturitzen, amb una visió mordaç i descarnada, els seus principals defectes. Com no pot ser d'altra manera, les decisions erràtiques dels dirigents d'un règim en descomposició provoquen unes conseqüències molt doloroses per a unes classes populars que són víctimes de la fam, de la pujada del cost de la vida, etc. En termes generals, el biaix anticlerical i antimonàrquic de les dues publi-

cacions, a les quals va destinat aquest corpus d'obra gràfic, orienta el seu tarannà i esdevé un dels seus trets distintius.

També hi són molt presents les representacions de tipus costumista que ajuden a informar i documentar el sistema de valors d'una societat i la jerarquització d'aquests. En realitat, es tracta d'un ampli repertori de motius socials, culturals i històrics que cobren una forma visual i que ens permeten acostar-nos a les preocupacions i els interessos tant dels protagonistes com dels seus intèrprets. En aquest sentit, algunes de les produccions, especialment les cobertes de l'*Almanac de La Campana de Gràcia* i l'*Esquella de la Torratxa*, es desvien de les tipologies esmentades i s'erigeixen en expressions d'un model de característiques més estètiques. Els artistes acostumen a tenir més cura en les seves realitzacions i, en termes formals i tècnics, s'apliquen a completar composicions tècnicament més estudiades deixant de banda el traç ràpid i àgil que caracteritza els dibuixos que il·lustren un text o una viñeta. En general, es tracta d'obres d'una major qualitat i excel·lència que també per la seva exigència requereixen un major nivell de dedicació i una major capacitat creativa.

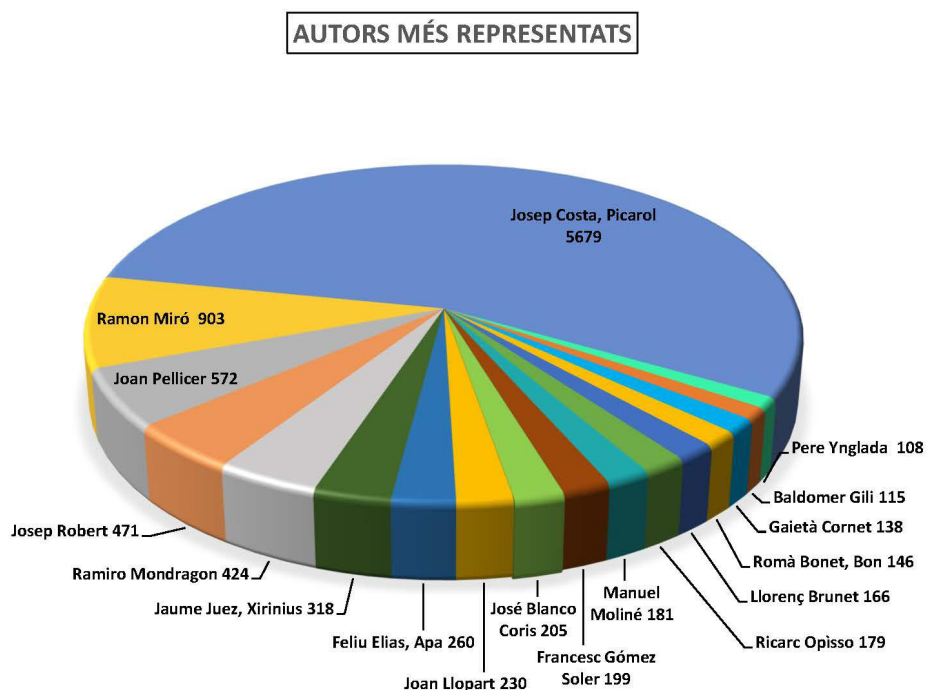

FIGURA 6. © Mireia Loran, Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Respecte dels autors inclosos en la col·lecció, es pot afirmar que es tracta d'un grup dels representants més selectes de l'humor gràfic català, llevat de dues grans absències: Josep Lluís Pellicer i Apel·les Mestres, dels quals, sorprenentment, malgrat tractar-se de dos col·laboradors assidus en totes dues publicacions, el fons no conserva cap obra seva. No obstant això, som davant d'un grup d'obra representatiu del quefer de més de cinc-cents artistes, un fet que reforça la imatge d'un fons divers, que permet fer un extens i intens recorregut per l'obra d'alguns dels més conspicus humoristes gràfics catalans del darrer terç del segle XIX i primer del XX (figura 6).

La varietat també l'acusa l'existència de diferents grups generacionals. El més jove està representat per Manuel Moliné Muns (Barcelona, 1833-1901), exemple d'un creador polièdric que, a més de conrear el dibuix, també va tenir inclinacions pictòriques i que sobretot va erigir-se en un dels precursors de la pràctica fotogràfica. En aquest sentit, Moliné, autor d'un grup de 181 obres, exemplifica una característica compartida per tots els dibuixants, la necessitat de treballar en mil i una coses, d'acceptar tot tipus d'encàrrecs i d'adaptar-se a un mercat molt inestable que no permetia l'especialització.

A l'altre extrem del ventall cronològic trobem els noms de Rafael Barradas (Montevideo, 1890-1929) i Juan Gris (Madrid, 1887 - Boulogne-Billancourt, 1927), dos artistes que més endavant es van convertir en emblemes de la modernitat avantguardista. Del primer es conserven set obres i del segon, només cinc, una de les quals és una coberta interior de l'*Almanac de L'Esquella de la Torratxa* per a l'any 1921 (figura 7). El grup el lidera l'obra de Josep

FIGURA 7. Juan Gris, *Portada interior de l'Almanac de l'Esquella de la Torratxa per a 1921*, 1911. MNAC/GDG 78098-D.

Costa Ferrer, conegut amb el sobrenom de Picarol (Eivissa, 1876 - Palma, 1971), de qui es conserva un nombre superior a 5.600 composicions⁶⁷ (figures 8 i 9). El segueix, en segon lloc i amb una gran diferència, Ramon Miró (Reus, 1864 - Barcelona, 1927), representat amb 903 obres.

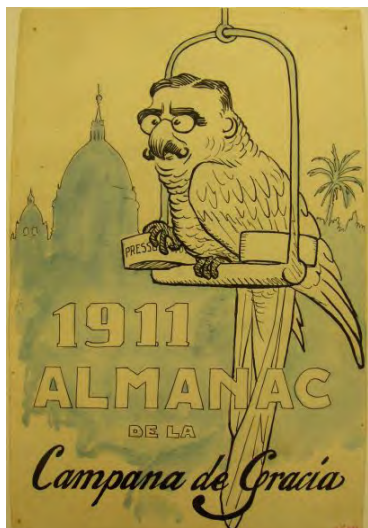

FIGURA 8. Josep Costa Ferrer, dit Picarol (Caricatura de José Canalejas). Portada de l'Almanac de La Campana de Gràcia per a 1911, 1910. MNAC/GDG 83591-D.

FIGURA 9. Picarol. *Com haurien d'anar els que les tiren.* La Campana de Gràcia, 15-5-1915, núm. 2401, pàg. 3. MNAC/GDG 78697-D.

A més de tots els artistes anteriorment esmentats, també hi tenen presència algunes de les figures més destacades i reconegudes de la història del dibuix català, com ara Llorenç Brunet (Badalona, 1873 - Barcelona, 1939) i Jaume Passarell (Badalona, 1889 - Barcelona, 1975) (figura 10), representats amb 167 i 79 produccions, respectivament, així com Romà Bonet, dit Bon (Barcelona, 1886-1967), i Gaietà Cornet (Barcelona, 1878-1945), els quals va aportar 146 i 138 obres, respectivament.

Entre els il·lustradors modernistes sobresurt un dels gran noms, el del dibuixant tarragoní Ricard Opisso (Tarragona, 1880 - Barcelona, 1966) (figura 11),

⁶⁷ Per a l'estudi d'aquest artista remetem a la tesi doctoral de Sonya Torres Planells titulada *La figura de Josep Costa Ferrer «Picarol» i la il·lustració gràfica política a Catalunya de 1900 a 1936*, de la qual la Biblioteca Folch i Torres del Museu Nacional d'Art de Catalunya posseeix un exemplar, vegeu: Torres, 1997.

representat amb un nombre de 179 treballs. Encara que amb una xifra molt menor, amb 9 i 7 obres, respectivament, també cal constatar la presència de dos autors, Joan Cardona (Barcelona, 1877-1957) i Eveli Torent (Badalona, 1876 - Barcelona, 1940) (figura 12), que, malgrat haver tingut una gran reputació en el context artístic modernista, encara no han rebut el reconeixement que mereixen, sobretot el segon.⁶⁸

La col·lecció també compta amb un notable volum d'obra d'un dels il·lustradors més conspicus del gènere, un artista dotat d'unes excel·lents facultats tècniques, capaç de conrear, amb idèntica perícia, tant la pintura com el dibuix. Amb un grup de 260 obres, el magnífic quefer i la punyent ironia de Feliu Elias, dit Apa (Barcelona 1878-1948), s'hi troben molt ben representats (figura 13). En aquest cas, el repertori palesa un canvi de registre temàtic, ja que inclou tant esdeveniments socials, trasplantats de la realitat viscuda, com un especial interès per caricaturitzar la pràctica artística moderna, de la qual es desprèn una visió sarcàstica que traspuja una actitud refractària cap a tots els moviments que s'allunyen del cànon realista figuratiu.⁶⁹ Del seu germà, Lluís Elias, dit Anem (Sabadell, 1896-1953), molt menys conegut, se'n conserven 88 obres.

FIGURA 10. Jaume Passarell. Portada de *L'Esquella de la Torratxa*, número extraordinari, 29-10-1915, núm. 1922. MNAC/GDG 77987.

⁶⁸ Pinós, 2017.

⁶⁹ *Apa*, pseudónimo de Feliu Elias Bracons (1970). Barcelona: Taber.

FIGURA 11. Ricard Opisso. *Els nostres rics*, *L'Esquella de la Torratxa*, 16-5-1924, núm. 2.358, pàg. 293. MNAC/GDG 76865-D.

FIGURA 12. Eveli Torrent. *Les tardes de la neuròtica*, 1904. *Almanac de L'Esquella de la Torratxa*, 1905, pàg. 185. MNAC/GDG 85058-D.

FIGURA 13. Feliu Elias, dit Apa. *Al museu d'art*, 1912. *Almanac de L'Esquella de la Torratxa*, 1913, pàg. 102. MNAC/GDG 72318-D.

La majoria de tot aquest reguitzell de noms són d'origen català, llevat d'alguns que procedeixen d'altres territoris de l'Estat espanyol, com és el cas de l'aragonès Ramiro Mondragón del Río (Híjar, segona meitat del segle XIX - França, primera meitat del segle XX), amb més de 424 obres, del malagueny José Blanco Coris (Màlaga, 1862-1946), (figura 14), amb 205 obres, del també andalús Rafael Latorre (Granada, 1872-1960), amb 10 obres, i dels valencians Pasqual Capuz (València, 1882 - Barcelona, 1959) i Josep Segrelles (Albaida, 1885-1969), notables il·lustradors i destacats cartellistes, representats amb 54 i 18 obres, respectivament.

Finalment, encara que es tracti d'un fenomen molt anecdòtic, hem de fer referència al nivell d'incidència dels autors estrangers, que és molt menor. De fet, només podem mencionar els noms del francès Henri-Gabriel Ibels (París, 1867-1936), que va exercir una gran influència en l'art català de finals del segle XIX, i de l'italià Aleardo Villa (Ravello, 1865 - Milà, 1906), molt conegut perquè va ser un important cartellista i per la seva participació en el concurs de cartells convocat per la marca Cigarrillos París, en el qual va ser guardonat amb el primer premi (figura 15).

FIGURA 14. José Blanco Coris. *Saturno y Venus, portada de L'Esquella de la Torratxa*, 1897. *L'Esquella de la Torratxa*, 7-1-1898, número 991. MNAC/GDG 72857-D.

FIGURA 15. Aleardo Villa. *Portada de l'Almanac de L'Esquella de la Torratxa per a 1906, 1905*. MNAC/GDG 73329-D.

A falta d'un estudi més aprofundit que permeti penetrar en el coneixement d'una col·lecció d'una gran notorietat, creiem que la present recerca ha permès reconstruir alguns dels principals episodis constitutius i ha contribuït a donar visibilitat a un fons molt poc conegut no només pel gran públic, sinó també pels especialistes en art. Des d'aquest punt de vista, considerem que aquest treball ha establert els fonaments d'una tasca immediata que hauria de servir per posar en valor un conjunt fonamental per endinsar-nos en el coneixement de la història del dibuix d'il·lustració i fer créixer un actiu patrimonial que enriqueix les col·leccions del Gabinet de Dibuixos i Gravats. Per assolir aquest objectiu, que hauria de culminar amb la difusió de tot el fons, caldrà fer un esforç institucional que permeti millorar la documentació actual de les obres, estudiar-les, fotografiar-les, digitalitzar-les i posar-les a l'abast de tot tipus de públic.

Referències bibliogràfiques

- ALTURO I PERUCHO, Jesús (2008). *El calze i la lira entre reïxes. Culte i textos clandestins dins de la presó Model de Barcelona, 1937*. Lleida: Pagès, pàg. 151.
- Apa, pseudónimo de Feliu Elías Bracons (1970). Barcelona: Taber.
- ARTÍS-GENER, Avel·lí (1989). *Viure i veure*, vol. 1. Barcelona: Pòrtic, pàg. 68-72.
- «Asociación de la Prensa Diaria». *La Vanguardia*, 31-I-1916, pàg. 3.
- «Auca de don Juan Tenorio». *La Vanguardia*, 27-10-1948, pàg. 8.
- BEGUR GUANSÉ, Domènec (1937). «Acotacions. L'Esquella salta a l'escenari». *La Publicitat*, 19-12-1937, pàg. 1 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2336 [consulta: 9 febrer 2021].
- «Boxeo». *El Mundo deportivo*, 24-8-1923, pàg. 2.
- CADENA, Josep Maria (1991). «Santiago Rusiñol a L'Esquella de la Torratxa». *Treballs de Comunicació*, núm. 1 (octubre 1991), pàg. 93-101 [en línia]. *Revistes Catalanes amb Accés Obert* (RACO). <https://www.raco.cat/index.php/TreballsComunicacio/article/view/246488> [consulta: 9 febrer 2021].
- (1995). «Revistes i publicacions d'humor en català, 1841-1939». *Il·lustradors a Catalunya, 1841-1939*. [Barcelona]: Fundació Jaume I, pàg. 26-93 [en línia]. https://fundaciocarulla.cat/wp-content/uploads/2020/01/Nadala_1995_il-lustradors-a-Catalunya.pdf [consulta: 9 febrer 2021].
- (2002). «El Sindicat Professional de Dibuixants i la Guerra Civil espanyola en la forja d'un artista». A: Parcerisas, Pilar (ed.). *Josep Bartolí, un creador a l'exili. Dibuixant, pintor, escriptor*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Xarxa de Municipis, pàg. 43.
- CALDELS, Pere (1942). «L'humorisme català durant la guerra». *Catalunya. Revista d'Informació i Expansió Catalana*, núm. 144, pàg. 10-12.

- «La Campana de Gracia pasa a la Esquerra». *El Diluvio*, año 75, núm. 150, 23-6-1932, pàg. 13 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2432 [consulta: 9 febrer 2021].
- «Els carrers Barcelonins [...] «Bazar de la Unión». *La Veu de Catalunya*, any 38, núm. 9.961, 5-5-1928, Ed. Matí, pàg. 9 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2321 [consulta: 9 febrer 2021].
- «Comissió de Cultura». *Casal d'Esquerra Estat Català. Butlletí Mensual*, 1933, núm. 3, pàg. 10.
- «El Corpus de antaño. Una procesión del siglo XVIII». *La Vanguardia*, 26-5-1948, pàg. 8.
- «Crónica electoral. Junta Provincial del Censo. Proclamación de candidatos [...] Vich [...]». *La Publicidad. Diario Ilustrado, Político, de Anuncios, Avisos y Noticias*, 18-2-1918, pàg. 3 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2335 [consulta: 9 febrer 2021].
- «De Mediodía. A veces pasan cosas... Ha muerto un enamorado del papel». *Destino*, año XIII, núm. 636, 15-10-1949, pàg. 8 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 9 febrer 2021].
- «Un diorama de Montserrat». *La Vanguardia*, 27-4-1944, pàg. 5.
- «Economia i Finances. Registre mercantil (...)». *La Veu de Catalunya*, any 39, núm. 10236, 24-3-1929, Ed. Matí, pàg. 10 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2321 [consulta: 21 febrer 2021].
- «Editorial Llibertat, S. A.», editora de «La Humanitat», ha adquirit [...]». *La Campana de Gràcia*, núm. 3.324, 8-4-1933, pàg. 216 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2318 [consulta: 9 febrer 2021].
- «El entierro de D. Miguel Agell Nadal». *El Correo Catalán*, 17-11-1949, pàg. 2.
- Escalafón del personal del Ayuntamiento de Barcelona en 31 de diciembre de 1945. Gaceta Municipal de Barcelona* (1946). Barcelona: Ajuntament de Barcelona, pàg. 23.
- «La Herramienta. La Esquerra ha adquirido 'La Campana de Gracia', para defender las ideas de extrema catalanidad [...]». *La Nación* (Madrid), 25-6-1932, pàg. 6 [en línia]. *Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España*. <http://hemerotecadigital.bne.es/details.vm?o=&w=1132-046X&f=issn&l=500> [consulta: 9 febrer 2021].
- «La festa del llibre [...]». *La Publicitat*, 24-4-1932, pàg. 6 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2336 [consulta: 9 febrer 2021].
- FIGUERES, Josep M. (1997). «Apropiacions de la premsa a Catalunya durant la Guerra Civil». *Anàlisi. Quaderns de Comunicació i Cultura*, núm. 20, pàg. 85-123 [en línia]. *Revistes Catalanes amb Accés Obert* (RACO). <https://www.raco.cat/index.php/Analisi/article/view/14920> [consulta: 9 febrer 2021].
- FIVE (1922a). «De Societat [...]». *La Veu de Catalunya: diari català d'avisos, notícies y anuncis*, any 32, núm. 8211 17-7-1922, Ed. Vespre, pàg. 9 [en línia]. *Arxiu de Revistes*

- Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2321 [consulta: 9 febrer 2021].
- (1922b). «De Societat [...]». *La Veu de Catalunya: diari català d'avisos, noticias y anuncios*, any 32, núm. 8211, 18-7-1922, Ed. Matí, pàg. 4 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2321 [consulta: 9 febrer 2021].
- (1922c). «De Societat [...] Al cambril de la Bonanova contragué matrimoni [...]». *La Veu de Catalunya: diari català d'avisos, noticias y anuncios*, any 32, núm. 8225, 4-8-1922, Ed. Matí, pàg. 10 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2321 [consulta: 4 febrer 2021].
- FOGUET I BOREU, Francesc (2005). «Una història de la revolució i la contrarevolució, 1936-1939. Tria de textos publicats a 'L'Esquella de la Torratxa'». *Llengua & Literatura*, núm. 16, pàg. 89-154 [en línia]. *Revistes Catalanes amb Accés Obert* (RACO) <https://www.raco.cat/index.php/LlenguaLiteratura/article/view/184913> [consulta: 4 febrer 2021].
- FULMEN (1932). «La Campana de Gracia». *Luz*. (Madrid.1932), 24-6-1932, pàg. 13 [en línia]. *Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España*. <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0003510456&search=&lang=es> [consulta: 9 febrer 2021].
- Gasetta Municipal de Barcelona*, núm. 29, 25-7-1932, pàg. 759.
- Gaceta Municipal de Barcelona*, núm. 7, 22-5-1939, pàg. 11.
- Gaceta Municipal de Barcelona*, núm. 35, 28-8-1950, pàg. 1.027.
- GUANSÉ, Domènec (1938). «Col·laboració. El Secret de 'L'Esquella'». *Meridià. Setmanari de Literatura, Art i Política, Tribuna del Front Intel·lectual Antifeixista*, núm. 27, 15-7-1938, pàg. 3 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2123 [consulta: 9 febrer 2021].
- ILLA I MUNNÉ, Maria Carme (2007). *Catàleg raonat dels ex-libris catalans de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, vol. 1, núm. 720.
- «Información General de Barcelona [...]. Las Elecciones provinciales [...] Vich-Granollers [...]». *La Publicidad. Diario Ilustrado, Político, de Anuncios, Avisos y Noticias*, 11-6-1921, (Edición Noche), pàg. 3 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2335 [consulta: 9 febrer 2021].
- J.M.O. (1934). «Una iniciativa molt encertada». *Gasetta de Sans. Periòdic de Sabor Local*, núm. 10, 18-12-1934, [s.p.].
- «Luto en el tradicionalismo. Ha muerto Miguel Agell». *El Correo Catalán*. 16-11-1949, pàg. 4.
- LLANAS, Manuel; PINYOL, Ramon (2013). «Notes sobre l'activitat professional d'Antoni López Llausàs fins al 1936». A: Bacardí, Montserrat et al. (ed.). *La literatura catalana contemporània: intertextos, influències i relacions*. Barcelona: Societat Catalana de la Llengua i Literatura; Universitat Autònoma de Barcelona, pàg. 169-182.

- LLETGET LÓPEZ, Isabel (2007). «Memòries de la família Lletget López del 1872 al 1942». *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. 12, pàg. 1-159 [en línia]. *Revistes Catalanes amb Accés Obert* <https://www.raco.cat/index.php/Biblio3w/article/view/72952> [consulta: 4 febrer 2021].
- «Mientras Navidad se acerca». *La Vanguardia*, 18-12-1945, [s.p.].
- MILLÀ, Àngel (1956). *Libreros y bibliófilos barceloneses del siglo XIX. Apuntes para su pequeña historia*. [Barcelona]: Gremio de Libreros de Barcelona, pàg. 31.
- «Las Navidades. Nota de buen gusto». *La Vanguardia*, 16-12-1945, pàg. 8.
- «Necrológicas. Don Miguel Agell Nadal [...]». *La Vanguardia*, 16-11-1949, pàg. 9.
- «Necrología. Sepelio de Don Miguel Agell Nadal [...]». *La Vanguardia*, 17-11-1949, pàg. 9.
- «Necrológicas. Don Miguel Agell Nadal [...]». *La Vanguardia*, 4-12-1949, pàg. 17.
- «Notas Políticas. Defensa patronal. El director de este diario [...]». *El Diluvio. Diario Político de Avisos, Noticias y Decretos*, año 78, núm. 84, 8-4-1934, pàg. 8 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2432 [consulta: 9 febrer 2021].
- «Obituari». *La Nostra Revista*, 31-10-1949/30-11-1949, núms. 46-47, pàg. 352.
- PARADOX (1917). «En Rusiñol i 'L'Esquella'». *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 2.000, 27-4-1917, pàg. 310-311 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2320 [consulta: 21 febrer 2021].
- PASSARELL, Jaume (1968). *Homes i coses de la Barcelona d'abans*, vol. 1. Barcelona: Pòrtic, pàg. 42.
- «Un Pesebre notable». *La Vanguardia*, 12-1-1945, pàg. 8.
- PINÓS GUIRAO, Gabriel (ed. i coord.) (2017). *Joan Cardona: el glamour de la Belle Époque*. Barcelona: Gothsland.
- PLA, Josep (1978a). «Calendario sin fecha. La Barcelona de antes de ayer». *Destino*, núm. 2.131, 10-8-1978, pàg. 6-7 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 26 febrer 2021].
- (1978b). «Calendario sin fecha. La Barcelona de antes de ayer». *Destino*, núm. 2132, 17-8-1978, pàg. 8-9 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 21 febrer 2021].
- (1978c). «Calendario sin fecha. La Barcelona de antes de ayer (III)». *Destino*, núm. 2133, 24-8-1978, pàg. 6-7 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 21 febrer 2021].
- (1978d). «Calendario sin fecha. La Barcelona de antes de ayer (IV)». *Destino*, núm. 2134, 31-8-1978, pàg. 6-7 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 21 febrer 2021].
- (1978e). «Calendario sin fecha. La Barcelona de antes de ayer (V)». *Destino*, núm. 2135, 7-9-1978, pàg. 6-7 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 1 març 2021].

- (1978f). «Calendario sin fecha. La Barcelona de antes de ayer (VI)». *Destino*, núm. 2136, 14-9-1978, pàg. 8-9 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 21 febrer 2021].
- (1978g). «Calendario sin fecha. La Barcelona de antes de ayer (VII)». *Destino*, núm. 2137, 21-9-1978, pàg. 14-15 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 21 febrer 2021].
- (1978h). «Calendario sin fecha. La Barcelona de antes de ayer (y VIII)». *Destino*, núm. 2138, 28-9-1978, pàg. 12-13 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 21 febrer 2021].
- «Polítiques. En Miquel Agell». *La Veu de Catalunya*, any 30, núm. 1920, 10-6-1920, Ed. Vespre, pàg. 6 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2321 [consulta: 21 febrer 2021].
- PORCEL, Baltasar (1970). «Los encuentros de Baltasar Porcel. Antoni López Llausàs, editor de dos mundos». *Destino*, núm. 1.706, 13-6-1970, pàg. 42-43 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 21 febrer 2021].
- QUÍLEZ I CORELLA, Francesc M. (2013). «Rossend Partagàs i Lluch (1888-1945), col·leccionista de dibuix. El fons Partagàs del Museu Nacional d'Art de Catalunya». A: Bassegoda, Bonaventura; Domènech, Ignasi (eds.) *Antiquaris, experts, col·leccionistes i museus: el comerç, l'estudi i la salvaguarda de l'art a la Catalunya del segle XX*. Bellaterra [etc.]: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions [etc.], pàg. 113-135, Memoria Artium 15.
- «Registre Mercantil. Constitucions: [...] «Solé y Agell».- Constituida el primer de març de 1929 [...] ». *La Veu de Catalunya*, any 39, núm. 10.270, 3-5-1929, Ed. Vespre, pàg. 5.
- ROCA I MARISTANY, Antoni (1973). *Tot fent memòria: records del dibuixant caricaturista barceloní Antoni Roca*. Barcelona: Millà. Biblioteca Popular Catalana Vell i Nou, 18, pàg. 100.
- «Se han escapado de sus jaulas». *La Vanguardia*, 4-1-1948, pàg. 7.
- SENDRA, Eloïsa (2016). «Fons i col·leccions de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Els dibuixos per a publicacions periòdiques com a element de patrimoni». A: Artigas, Jordi; Barjau, Santi; Cadena, Josep Maria *et al.* *L'humor gràfic a Barcelona: 175 anys de tradició humorística catalana, 1841-2016*. Barcelona: Efadós – Ajuntament de Barcelona, pàg. 27-65.
- «La situación política y social en Cataluña. Los catalanistas intransigentes adquieren un periódico (1932). *ABC*, 24-6-1932, pàg. 18.
- «Suplemento gráfico. La Barcelona típica» (1943). *La Vanguardia*, 15-4-1943, pàg. 8.
- TARÍN-IGLESIAS, José (1961). «Santiago Rusiñol y Antonio López. ¿La vieja 'Librería Española' inspiró al gran artista 'L'Auca del Senyor Esteve'?». *Destino*, núm. 1.236, 15-4-1961, núm. 1.236, pàg. 28 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 23 febrer 2021].

- «El «Tenorio» de este año [...]». *La Vanguardia*, 29-10-1946, pàg. 8.
- TELESE I COMPTE, Albert; VOIGT MEYER, Ulrike (2009). «La rajola publicitària durant la primera meitat del segle XX». *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, núm. 100, pàg. 234-253.
- «El text del manifest» (1923). *La Veu de Catalunya*, any 33, núm. 8.515, Ed. Matí 14-9-1923, pàg. 9 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2321 [consulta: 3 març 2021].
- «Todo un programa. Los golosos están de enhorabuena». *La Vanguardia*, 16-6-1944, pàg. 13.
- TORRES PLANELL, Sonya (1997). *La figura de Josep Costa Ferrer «Picarol» i la il·lustració gràfica política a Catalunya de 1900 a 1936* (tesi doctoral). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- «Los tres tombs y los tortells». *La Vanguardia*, 16-1-1946, pàg. 7.
- «Una carta del periodista senyor Agell [...]». *La Publicitat*, 14-9-1923, pàg. 6 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2336 [consulta: 24 febrer 2021].
- «Visita a la Feria internacional de muestras. La esposa del general Perón recorrió las instalaciones, ante las ovaciones del numeroso público que se encontraba en el recinto». *La Vanguardia*, 24-6-1947, pàg. 7.
- «Zaragoza en Barcelona». *La Vanguardia*, 10-10-1943, pàg. 2.